

FIÁTH TITANILLA

Szörnyetegek rehabilitáción

Egy amerikai, szexuálisbűn-elkövetőknek kidolgozott börtönprogramon végzett terepmunka tapasztalatai

„Korábban undorodtam az ilyen emberektől – közli a csoportfoglalkozáson egy tizenéves lánnyal létesített szexuális kapcsolat miatt elítélt férfi. – *Letöltöttem a mobilomra egy sex offender [szexuálisbűn-elkövető] alkalmazást, és folyamatosan figyeltem, nem költözik-e valamelyikük a környékünkre.*” „*Igen, én is mindig néztem őket a neten, mert két kisgyerekem van – teszi hozzá egy másik résztvevő. – Sosem gondoltam volna, hogy egyszer nekem is regisztrálnom kell majd.*”

Noha az Egyesült Államokban a letartóztatottak csupán egy százalékát vádolják meg valamilyen szexuális jellegű bűncselekménnyel¹, illetve annak ellenére, hogy a cselekmények jelentős hányadát családtagok és egyéb, az áldozathoz közel álló személyek követik el², a közbeszédben a szexuálisbűn-elkövetőkre használt leggyakoribb metaforák a ragadozó, illetve a szörnyeteg képét idézik fel. *Douard és Schultz* szerint³ az ártatlanok körül settenkedő, erkölcsileg romlott, démonikus erővel felruházott rém alakja elsősorban arra szolgál, hogy a szexuálisbűn-elkövetőket megfosszuk emberi értékeiktől, és dehumanizáljuk (így a későbbiekben igazolhatjuk a vele szemben alkalmazott, sok esetben embertelen eljárásokat is).

2014 áprilisától négy hónapra keresztül végeztem résztvevő megfigyelést egy szexuálisbűn-elkövetőknek kidolgozott amerikai börtönprogram dolgozói és kliensei körében.⁴ *James B. Waldram*mal – egy kanadai szexuálisbűn-elkövetők részlegén terepmunkát végző antropológussal – ellentétben, aki ki-

1 Center for Sex Offender Management: The Role of the Victim and Victim Advocate in Managing Sex Offenders. Corrections.com, July 27 2009. <http://www.corrections.com/news/article/21987>

2 Roger N. Lancaster: Sex Offenders: The Last Pariahs. The New York Times, 21 August 2011; Susan A. Clancy: The Trauma Myth. The Truth about the Sexual Abuse of Children – and Its Aftermath. Basic Books, New York, 2009

3 John Douard – Pamela D. Schultz: Monstrous Crimes and the Failure of Forensic Psychiatry. Springer, New York, 2012

4 Az adott államot a továbbiakban sem nevezem meg, mivel pontosság esetén a szóban forgó terápiás körletek, azok lakói és dolgozói könnyen azonosíthatóvá válnának. Hasonló okok miatt a tanulmányban szereplők nevét is megváltoztattam.

zárólag fogvatartottakkal készített interjúkat, én főként az elítéltek csoportfoglalkozásain vettem részt, illetve a terapeutáikkal beszélgettem. Kutatói stratégiám elsősorban a szörnyeteg-metaforával, a szexuálisbűn-elkövetők démonizálásával szorosan összefüggő, szigorú intézeti szabályozáshoz – semmint a saját szándékaimhoz – illeszkedett, amelynek értelmében még a börtön dolgozói sem tarthatnak egyéni konzultációt a klienseiknek. Ha a terapeuták valamelyik fogvatartottal a csoportos kereteken kívül szeretnének beszélni, azt vagy az egyik nagyteremben, a többiektől kissé elkülönítve – de mindvégig az elítéltecsoporthal egy térben tartózkodva – tehetik meg, vagy kötelesek az irodájukba hívni egy fogvatartott-társat is ellenőrzés céljából. Mindezek miatt az elítéltekkel történő személyesebb hangvétellű beszélgetésekre csak olyankor nyílt lehetőségem, amikor kiscsoportban dolgoztak, és a terapeutától függetlenül is leülhettem középük meghallgatni, hogyan oldanak meg egy-egy feladatot.

Az általam meglátogatott terápiás program 1990-ben indult, az állami büntetés-végrehajtási szervezet közleménye szerint azzal a szándékkal, hogy kezelést nyújtsanak a már bírósági ítélettel rendelkező szexuálisbűn-elkövetőknek annak érdekében, hogy a szabadulásuk után tartózkodjanak újabb bűncselekmények elkövetésétől (vagyis hogy alacsonyabbak legyenek a visszaesési mutatók és erősödjön a közbiztonság). Az intézeti hírlevélben olvasható rövid célkitűzés egyúttal számos olyan feltételezésre is rávilágít, amelyek a program alapvetéseit alkotják:

- Annak ellenére, hogy a szemérem elleni erőszaktól a tizenévesekkel való szexuális együttlétet át a gyermekpornográfia birtoklásáig igen sokféle bűncselekmény tartozik a *sex crimes* jogi kategóriájába, illetve amellet, hogy a szexuálisbűn-elkövetők rendkívül heterogén csoportot alkotnak⁵, a program célravezetőnek és értelmesnek találja, hogy pszichológiai vagy egyéb jellemzők helyett a *bűncselekmény jellege* szolgáljon az elkövetők csoportos kezelésbe vételének alapjául.
- A kizárólag szexuálisbűn-elkövetők számára bevezetett kezelés egyúttal arra is rámutat, hogy a bűnelkövető-populációban kiemelt figyelemmel kísérendők. Noha más bűncselekmények esetében a gyakorisági mutatók és a visszaeséssel kapcsolatos adatok jóval magasabbak, mégis a szexuálisbűn-elkövetők csoportja az egyetlen, amelytől szigorú szankciókkal kell védeni a lakosságot (az előírt terápiás program mellett ezt a célt szolgálja a szabadulásukat követő regisztráció, a pártfogó felügyelő kirendelése, illetve a

⁵ John Douard – Pamela D. Schultz: i. m. 10. o.

közösségi szexuálisbűn-elkövetőknek szervezett terápiás programok látogatásnak kötelezettsége is).

- A program létrehozása egyúttal feltételezi azt is, hogy a szexuális bűnök elkövetőinek jól körülhatárolható pszichés zavarai vannak, amelyeket valamilyen, elsősorban lélektani alapokon nyugvó kezelésnek kell célba vennie és korrigálnia. Ezzel szemben a vonatkozó kutatások szerint a szexuálisbűn-elkövetők nem mutatnak több pszichoszexuális rendellenességet, mint a szexuális bűnökért el nem ítélt populáció⁶.
- A terápiás cél egyértelműen a bűnismétlés megelőzése. Ha a program résztvevője civilben drogokhoz nyúl, esetleg pszichiátriai vagy egyéb nehézségei támadnak (depresszió, öngyilkosság, munkanélküliség stb.), ámde szexuális jellegű bűncselekmény miatt nem kap újabb ítéletet, az a program *sikereként* könyvelhető majd el.

Az elítélt szexuálisbűn-elkövetők a börtönbüntetésük utolsó kilenc–tizenkét hónapját töltik el a program végrehajtására kijelölt intézetben (az alapprogram kilenc hónapig tart, amely a fogvatartott „nehézségeinek” és „terápiás igényeinek” függvényében a kezelésért felelős személyzet döntése alapján maximum egyévnyi időtartamra meghosszabbítható). A kb. 2600 főt fogva tartó börtön egyik elkülönített, 240 elítélt befogadására alkalmas, 20-as számú épülete ad otthont a Sex Offender programnak; az A, B, C és D szárnyakon hatvan-hatvan fogvatartott tölti a büntetését. A jogszabályok értelmében a résztvevők kedvezményes szabadon bocsátásának feltétele a program sikeres elvégzése. Azok, akik akár magánelzárás-büntetéssel sújtható, súlyosabb fegyelmi vétség, akár a programmal való együttműködés képtelensége miatt nem fejezik be a kezelést, nem kapják meg a feltételes szabadlábra bocsátás lehetőségét (ami esetenként többéves bv. intézetben tartózkodást jelent számukra a korai szabadulás helyett).

A program első, rövidebb – négyhetes – szakaszában az újonnan érkezetteket különböző pszichológiai tesztekkel és interjúkkal vizsgálják meg. A fogvatartott első interjú- és tesztvizsgálatának jellemzői ugyancsak rámutatnak a program fontosabb alapvetéseire:

- Az elítélt személyiségének komplexitása, egyedi jellemzői kevésbé fontosak, mint azok a *bűncselekményével összefüggésbe hozott* tulajdonságok, amelyek feltételezhetően a jövőbeli viselkedését is meghatározzák majd. A mérés fő-

⁶ James B. Waldram: Hound Pound Narrative: Sexual Offender Habilitation and the Anthropology of Therapeutic Intervention. University of California Press, Berkeley, 2012, p. 56.

kuszpontjai egyértelműen jelzik a kliensnek, hogy a következő hónapokban kizárólag *sex offender*ként kerül a terápiás beavatkozás hatálya alá.

- A bűncselekménnyel kapcsolatba nem hozható jellemzők figyelmen kívül hagyása megerősíti a kezelés fő célkitűzését: a hagyományos pszichoterápiákkal ellentétben a treatment itt elsősorban *mások* javát szolgálja⁷.
- A szexuálisbűn-elkövetőként meghatározott egyén a továbbiakban a szabadulása utáni feltételezett magatartása felől nézve kerül az érdeklődés középpontjába. Mind a múltbéli tettei, mind a jelenlegi magatartása kizárólag a hipotetikus jövő irányából nyerik el az értelmüket.
- A *sex offender* életrajza az első terápiás beavatkozástól, vagyis a felméréstől kezdődően újraíródik. Korábbi életeseményei vagy személyiségének jellegzetességei immár *kockázati tényezőkként* definiálódnak – így lesz például a gátlásosságából a társas elutasítottság visszaesést előrevetítő veszélyjelzője, gyakori szomorúságából pedig a negatív emocionalitás rizikófaktora. Az ismerősökre, a családra, a barátokra ugyancsak kockázati tényezőkként vagy „támogató csoportokként” hivatkoznak a továbbiakban.
- A személyiségvonások gazdag készletéből egyedül a programmal és a tekintélyszemélyekkel való együttműködés, illetve a terápiára különösen veszélyes *manipulációt* mutató pszichopátia válik fontossá.

A tesztvizsgálatokat követően a fogvatartottak három alkalommal úgynevezett bevezető kognitív pszichológiai órákon vesznek részt, amelyek anyagát külön dossziékban, fénymásolt papírlapokon is megkapják. A felkészítés célja a bűnelkövető *szocializációja*: azáltal, hogy már a kezdeti időszakban elsajátítja a program nyelvét és az életesemények kognitív keretben történő újrastrukturálásának módját, világossá válik számára, hogy a terápia nem egyszerűen „megfelelő magaviseletet” vagy pusztán önkontrollt, hanem a korábitól gyökeresen eltérő élettörténeti narratívumok elkészítését, az én új technológiáit⁸ követeli meg tőle. A felkészítő szakasz filozófiájának fontosabb jellemzői a következők:

- Az elítéltek a *Program alapelvei* című dokumentum első pontjában találkoznak a következő kijelentéssel: „*Elsődleges feladatom, hogy önmagamon dolgozzam. A kezelés célja, hogy NE TEGYEK TÖBBÉ ÁLDOZATTÁ MÁSOkat*”. Korábban már említettem, hogy a terápia elsősorban a civil közösség védelmét szolgálja – a programpontra azonban valami másra is rá-

⁷ Vö. Uo.

⁸ Michel Foucault: *Technologies of the Self*. In: Luther H. Martin – Huck Gutman – Patrick H. Hutton (eds.): *Technologies of the Self*. Tavistock, London, 1988

- világít. A fogvatartottnak a következő hónapokban *dolgoznia* kell. A programmal való együttműködés, az önmagán végzett kemény *munka* válik a legfontosabb feladatává. Ennek következtében – a normál körleteken elhelyezettekkel ellentétben – a kezelt kliensek nem tölthetnek be fizetésért véghezvezethető intézeti állásokat – ahogy az többször is elhangzott a terapeuták szájából: „*Az önök munkája a program*”.
- A treatmentnek mint a „személyiséget célzó több hónapos munkavégzésnek” a metaforájából következően a fogvatartott énjé elrontott, selejt munkadarabként íródik újra. Ahogy az *Alapelvek* című írás fogalmaz: „*A legsúlyosabb problémám: Azt akarom, amit én akarok, és akkor, amikor én akarom.*” A hibás személyiséget a probléma azonosítása után fáradtságos munkavégzéssel lehet csak helyreállítani. Mivel a bajok okozója az „én akarom” mentalitás – vagyis a személy problémája a *személyiség* maga –, a megoldás természetesen a „régien” totális megsemmisítése: „*A csoportmunka fókusz, hogy megtanuljam megkérdőjelezni a gondolataimat, érzéseimet és viselkedésemet.*”
 - A kliensnek a „régien” megsemmisítése érdekében teljes mértékben át kell adnia magát a terápiának. Noha a program elsősorban az egyéni *választást* hangsúlyozza, a kooperáció alapvetően akkor sem választás kérdése, ha az önálvetés *kötelessége* a lehetőségek terminusaiban fogalmazódik újra: „*Két választási lehetőségem van: vagy a felépülésemet választom, vagy azt, hogy ugyanaz maradok, aki voltam.*” Utóbbi esetben természetesen a „régien” járó következményekkel kell szembesülnie: meghosszabbított börtönbüntetéssel, bizonyos bűncselekmények esetében pedig a szexuálisan erőszakos ragadozó (*Sexually Violent Predator; SVP*) részlegbe helyezés-sel. (Az SVP már nem a büntetés-végrehajtási szervezet irányítása alatt áll. Azok a bűnelkövetők, akik egy szakértői bizottság és a bíróság ítéletének értelmében *helyreállíthatatlanul* veszélyesek, a börtönbüntetésük letöltése után ide kerülnek. Fennállása óta az SVP-ből senki sem került vissza a civil közösségbe.)
 - Ahogy a hibás munkadarab kijavítása időigényes folyamat, jól körülhatárolható lépésekkel, úgy a károsodott személyiség helyreállításának is megvan a maga forgatókönyve. Az ehhez szükséges lépéseket bemutató dokumentum szerint a bűncselekménnyel összefüggő problémák (kontrollvesztett, felelőtlen, másokat bántó viselkedés) őszinte beismerése után a lelkiismeretes önvizsgálatot az *élet valamennyi területére* ki kell terjeszteni. Meg kell szabadulni a kifogásoktól, és megérteni a káros viselkedések következményeit. A későbbiekben a megbánás és az áldozat iránt érzett empátia el kell hogy ve-

zesse a klienst az egészséges és másokat áldozattá nem tevő kapcsolatok kialakításához (hogy őszinte, felelősségteljes viszonyba léphessen másokkal a civil életben is, és „ennek üzenetét” embertársainak is átadhassa). Érdekes módon azonban a dokumentum címe nem „A kiegyensúlyozott és egészséges élethez vezető út”, hanem *Lépések a szexuálisbűn-elkövető felelősségének elismeréséhez, vállalásához.*

- Mindezzel kapcsolatban fontosnak tartom Waldram⁹ megállapításait idézni, aki szerint a szexuálisbűn-elkövetőket célzó programok esetében értelmetlen *rehabilitációról* beszélni. Egyfelől, sok esetben hiányzik egy olyan pont az elkövető múltjából, amelynek helyreállítását a kezelés célba vehetné (vagy ha lenne is ilyen életszakasz vagy személyiségállapot, a „sex offender” stigmája a közösségben gondoskodna arról, hogy a problémamentes visszatérés ne valósulhasson meg a jövőben). Másfelől, a treatment hosszú hónapjait tanulmányozva Waldram célszerűbbnek látta a *habilitáció* terminus bevezetését a terepmunka-tapasztalatainak értelmezésekor. Véleménye szerint „*a rehabilitáció annak a folyamata, hogy mindazt megteremtjük másokban, amit a legjobban értékelünk erkölcsi, etikai és társas szempontokból. Az a fajta moralitás, amit a sex offender programban alkalmaznak, egy ideális, nem túlságosan árnyalt, minden ambivalenciától mentes erkölcsiség, amely tartalmazza a börtönprogram által proszociálisnak hívott viselkedést is – ami az emberi társadalom természetének utópikus elképzeléseiből eredeztethető.*”
- Végezetül a résztvevők kézhez kapják a kognitív torzítások, gondolkodási hibák és taktikai játszmák jegyzékét is, amelyek által a kezdetektől nyilvánvalóvá válhat számukra, hogy a program fókusza a *gondolatok* mindenre kiterjedő, tüzetes vizsgálata lesz a további hónapokban.

A program bevezető szakaszának tétje, hogy megvalósítható-e a fogvatartottnak a kezelésre alkalmas személylé történő átalakítása néhány hét alatt. Sikerül-e a gondolkodási hibáit, vagy legalább az azokat fenntartó makacsságot, az „önigazoló meggyőződéseket” olyannyira fellazítani, hogy kezdetét vehesse a személyiség mélyére hatoló terápia? Akik elfogadják a szexuálisbűn-elkövetők – mind a normál börtönközösségekben, mind a civil életben megbélyegző, veszélyes – címkéjét, és elismerik a bűncselekmény elkövetését, átköltözhetnek a program második szakaszának otthont adó épületbe,

⁹ James B. Waldram: i. m. 11. o.

ahol kezdetét veszi az intenzív *munka*. A terápiának a továbbiakban részletesen bemutatandó alapelemei, röviden összefoglalva a következők:

- Az elítélt számára érkezéskor kijelölnek egy a programban már több hónapja részt vevő társat (*big buddy*), aki nemcsak a szabályokat ismerteti, de afféle mentorként problémák vagy akadályok felbukkanása esetén tanácsokkal is ellátja az újoncot.
- A fogvatartottak a kezelés második szakaszában a terápiás közösség (*therapeutic community; TC*) demokratikus szabályai szerint élnek együtt: ez nemcsak azt jelenti, hogy a felvetődő nehézségeket heti rendszerességgel, a mindennapi élet kérdéseinek megvitatására szánt csoportfoglalkozásokon oldják meg, hanem azt is, hogy a résztvevők felelősek egymás terápiás fejlődéséért. Az alapelvek bemutatásánál már említettem, hogy a program „*az egészséges és másokat áldozattá nem tevő kapcsolatok kialakítása*” képességének megteremtését is célként határozza meg. A TC-ben a fogvatartottak nem csupán a helyes/követendő és a helytelen/elítélendő magatartás példáit jelenítik meg egymás számára, de afféle gyakorlóterepet is szolgáltatnak a többieknek a „proszociális” viselkedésformák elsajátításához.
- Egy korábbi terepmunkám helyszínéül szolgáló maximális biztonságú börtön terápiás közösségével összevetve a szexuálisbűn-elkövetők TC-szabályzata nem a család metaforáját használja a résztvevők közötti kapcsolatok létrehozására és megerősítésre. Míg az Intenzív terápiás közösség fogvatartottjai *testvérekként* és *családként* hivatkoztak önmagukra, és a keresztnyeiken szólították egymást, addig a szexuálisbűn-elkövetők az alacsonyabb fokú érzelmi bevonódást implikáló *közösség* és *barát* (lásd például a *big buddy* kifejezést) terminusokat használják (és kizárólag Mr. X. Y.-ként szólhatnak a társaikhoz, vagy hivatkozhatnak egymásra). Mindez valószínűleg a „manipulatív” szexuálisbűn-elkövetők között kialakuló, túlságosan szoros, intim – esetleg könnyen „szexualizálódó” – kapcsolatok létrejöttének fenyegetésétől kívánja megóvni a csoportot. Másfelől számol a stigmatizáció jelenségével is: azzal, hogy noha a résztvevők egyaránt szexuálisbűn-elkövetőkként hivatkoznak magukra, sokan közülük ellenkezéneknak, ha a családtagoknak kijáró megnevezésekkel kellene illetniük egy olyan bűnelkövetőt, akinek a bűncselekményét a program elvárásai ellenére is mélyen megvetik.
- Az újonnan érkezett kliens részére a kijelölt terapeuta negyedéves tervet készít (majd három hónap elteltével egy-egy újabbat a programban való haladásnak és az időközben napvilágra kerülő problémáknak megfelelően). Ebben a korábbi felmérés eredményei alapján célokat határoz meg, ame-

- lyekhez a kockázati tényezőket csökkenteni kívánó feladatokat rendel hozzá. A fogvatartott előírt teendői egyfelől a hétköznapi *viselkedésére* vonatkoznak (például: „Mr. Morton a következő hónapokban beszélgetést kezdeményez a társaival” – abban az esetben, ha Mr. Morton rizikófaktorai között a társas elutasítottság szerepel). Másrészt, a terapeuta a kognitív viselkedésterápia elveinek megfelelő – elsősorban a gondolkodási hibák és diszfunkcionális mintázatok azonosítását célzó – *esszéfeladatok* elkészítését javasolja (például: „Mr. Morton fogalmazást ír »Milyen veszélyeket jelent számomra a gátlásosság?« címmel”).
- Az elítéltek heti kétszer úgynevezett *primary csoportokon* vesznek részt. Az alkalmanként háromórás, 15 fő részvételével zajló csoportfoglalkozásokon a programban történő előrehaladásukat vitatják meg. Ezeken a TC-csoportoknál jóval intenzívebb érzelmi bevonódást igénylő foglalkozásokon kerül sor a házi feladatok bemutatására és értékelésére is.
 - A program kilenc–tizenkét hónapja alatt a fogvatartottnak először egy vázlatot kell készítenie a fontosabb társas kapcsolatairól (*Brief Social History*), majd be kell számolnia mindazokról a személyekről, akik ellen valamilyen szexuális jellegű bűntényt követett el (*Sexual Victim Disclosure*). Utóbbi esetben nyomatékosan felhívják az elítélt figyelmét arra, hogy azokat az áldozatokat is említse meg, akik nem tettek feljelentést (ugyanakkor arra is megkérlik, hogy lehetőleg ne adjon az áldozat azonosítását lehetővé tevő információt, máskülönben a terapeutának feljelentést kell tennie).
 - A program három fő pillére egy hosszabb, a kezelés elvárásainak megfelelő önéletrajz (*Autobiography*) megírása, a konkrét bűncselekmény kognitív keretben történő részletes elemzése (*Case report*), valamint a szabadulás előtt a visszaesés megelőzését szolgáló terv (*Relapse Prevention Plan*) elkészítése. A hosszabb írásbeli munkákat általában a primary csoport valamennyi tagja elolvassa, majd pedig közösen értékeli.
 - A fogvatartottnak a program befejezését megelőzően az áldozat iránti empátiájáról is tanúbizonyságot kell tennie (*Victim Empathy Exercise*). A többi feladattal ellentétben ebben az elsősorban érzelmi beleélő képességet igénylő, dramatikus helyzetben az elítéltnak az áldozat szemszögéből kell elmesélnie a történeteket.
 - Míg a primary csoportban megvitatott feladatok a fogvatartott terápiás közösségen kívüli életét, illetve a múltat és a jövőt célozzák, addig a terápiás nagycsoport a jelenre, az itt és mostra fókuszál. A terapeuták vezetésével zajló eseményen egy adott szárny valamennyi fogvatartottja részt vesz (60 fő, illetve az adott szárnyért felelős két vagy három terapeuta). Noha a

- nagycsoport egyik fő célkitűzése a mindennapos problémák közös megvitatása és megoldása, tapasztalataim szerint jóval erősebb hangsúly esik a foglalkozás „egyéni felelősségre vonások” programpontjára, amikor az egyes fogvatartottak a közösség színe előtt ismerik el a hibáikat. A közösségi együttélést segítő csoportok célja elsősorban az aktuális viselkedésnek a bűncselekményhez, illetve a jövőbeli kockázatokhoz való kapcsolása.
- Noha a program az „egészséges kapcsolatok” előmozdítására törekszik, a „manipulatív” és „önigazolásra törekvőnek” tartott szexuálisbűn-elkövetők közötti spontán, szimpátia alapján létrejövő barátságok „gyanúsak”. Annak érdekében, hogy a fogvatartott valóban szakíthasson a régi énjével, a korábbi társas mintái alapján történő barátságkötéseket is kontrollálni kell. A kontrollt egyfelől azáltal valósítja meg a személyzet, hogy minden egyes fogvatartottnak kijelöli a fekhelyét a hatvan férőhelyes hálóteremben (így teljesen esetleges, hogy kinek kik lesznek a szomszédjai, vagyis kikkel osztja meg a közvetlen környezetét). Másfelől, a terapeuták úgynevezett támogató csoportokat hoznak létre. Minden résztvevő négy másik, a személyzet által kijelölt fogvatartott *support group*jának a tagja; az ily módon létrejövő ötfős támogató csoportok heti rendszerességgel ülnek össze annak érdekében, hogy elősegítsék a fogvatartott aktuális problémáinak hatékony megoldását. A támogató csoportok egy újfajta, mesterséges hálózatot hoznak létre a közösségen belül, hiszen gyakran olyan emberek vitatják meg a legszemélyesebb gondolataikat – csoportonként minimum 45 percen –, akik egyébként esetleg szóba sem álltak volna egymással.
 - Mint már említettem, a program elsősorban a kognitív pszichológia *bizonyítékokon alapuló*, azaz tudományos kutatásokkal is alátámasztott eredményeire épít. Alapelve, hogy a hibás viselkedés elsősorban gondolkodási torzítások következménye, ezért a terápia célja a „nem megfelelő” hiedelmek azonosítása és korrekciója. Mivel a kezelés a *gondolkodás* folyamatára és a gondolatok tartalmára fókuszál, talán nem meglepő, hogy a Sex Offender program foglalkozásainak jelentős hányada *edukatív jellegű*, és leginkább a tantermi előadásokhoz hasonlít. A fogvatartottak tankönyveket kapnak „A harag megfelelő kezeléséről”, „Az egészséges kapcsolatokról és szexualitásról”, „A bűnözői gondolkodásról”, „Az egészséges kommunikációról és a határokról”, „Az érzelmenedzselésről”, ezeket heti két alkalommal két-három órás pszichoedukációs foglalkozásokon dolgozzák fel a terapeuták vezetésével.
 - Az intézet szabályai ellen vétők közül azok, akik olyan súlyú cselekmény(ek)e)t követtek el, hogy a felügyeletnek (*custody staff*) a fogdára kellett helyez-

nie őket, automatikusan kikerülnek a programból. A felfüggesztés másik lehetséges módja, ha valaki a *terápiás szabályok* ellen vét (érdektelen, nem készíti el időben a feladatait, nem működik együtt a terapeutájával vagy a közösségben mutatott magatartása időről időre ismétlődő gondolkodási hibákat hoz a felszínre, amelyeken *nem hajlandó dolgozni*). A terapeuta által problémásnak ítélt fogvatartott a heti egyszer összeülő *treatment team* elé kerül (ebben dr. Moreno, a program szakmai vezetője, egy nevelő és egy terapeuta foglal helyet). Ha a team úgy ítéli meg, hogy a fogvatartott magatartása olyan mértékben tanúskodik a kooperáció hiányáról, hogy a további terápiás próbálkozások kudarcra vannak ítélve, akkor az elítéltet kihelyezik a programból. Kevésbé súlyos, „javítható” esetekben a fogvatartott írásbeli jóvátételi feladatokat kap, amelyeket néhány héten belül a terapeutájának kell átadnia.

A treatment struktúrájának bemutatását, a program alapfogalmainak és felépítésének tisztázását követően a továbbiakban a terápiás közösség etnográfiai vizsgálata segítségével igyekszem néhány problémás pontot megvizsgálni – elsősorban az esetelemzés és az áldozattal való azonosulás feladatainak részletes vizsgálatával –, amelyeken keresztül kirajzolódnak az egyén átalakítását célzó törekvések.

A bűncselekmény kognitív keretben történő elemzését megelőzően a fogvatartottnak részletes önéletrajzot kell írniuk. A bűncselekményhez vezető ok-okozati összefüggések *igazságának* feltárását célzó önéletrajz az egyén *totális felelősségének* létrehozására törekszik:

- A feltételezett személyiségvonások a szövegben nem egyszerűen oksági tényezőkként jelennek meg az események értelmezésekor (például „Gátlásos voltam, ezért nem beszéltem senkivel”). A vonások birtoklásáért is az individuuum válik felelőssé: az ő egyéni döntése, hogy az adott tulajdonságot elfogadja, „megtartja”, vagy elveti-e.
- A program ezek szerint feltételez egy a létezésének minden pillanatában választani kényszerülő, tulajdonságok nélküli egót, amely az én (szelf) létrehozásakor tetszőleges karakterisztikumokkal ruházza fel azt. Foucault-i perspektívából nézve a Sex Offender program elsősorban ennek a szabad döntés birtokában lévő *énnek* a létrehozására törekszik. A fogvatartott élet-történetének újraírása azt a célt szolgálja, hogy az egyén ennek a választásokért felelős egónak a létezését korai gyerekkorától kezdődően a saját múltjában felismerje.
- Mivel a Sex Offender program mindvégig óriási hangsúlyt helyez az „igazságra”, az önéletrajzok prezentálását követő konklúziók nem „értelmezési

modellekként”, hanem megfellebbezhetetlen tényekként állnak a résztvevők előtt, akik a kezeléssel való további együttműködés érdekében kénytelenek elfogadni a múlt újonnan előállított „valóságát” a sajátjukként.

Esetelemzések

A Sex Offender program résztvevője a bemutatkozás, illetve a *Brief Social History* és az *Autobiography* elkészítése során *sex offenderré* alakul át. A fogvatartott immár bűnözőként, a „veszélyesség magvát magában hordó életrajzi egységként”¹⁰ áll előttünk arra várva, hogy a „büntető-nevelő tudomány” tovább folytathassa a „megjavítását”. A *Case report* látszólag továbbra is a múltra, a bűncselekmény elkövetésére koncentrálnak, azonban a továbbiakban látni fogjuk, hogy a kognitív viselkedésterápia elméletének felhasználásával hogyan terjeszti ki a bűncselekmény idejét a jelen, illetve a jövő időre is.

A *Case reportok*¹¹ elkészítése során a fogvatartottnak a kognitív elmélet „bűnelkövetés-ciklusának” keretébe illeszteni kell „konceptualizálnia” a történeteket. A körfolyamat vázlata – amit a program résztvevői segédanyagként kézhez kapnak – a következő (*ábra*).

A kognitív modellt alaposan szemügyre véve a következő problémákkal találkozhatunk:

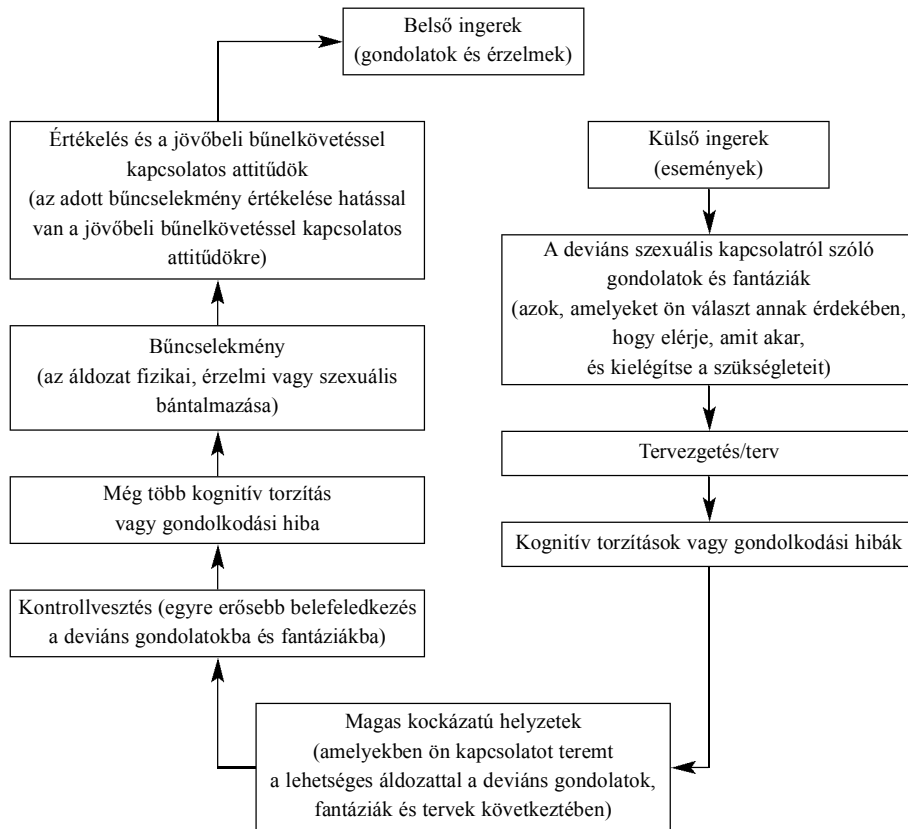
- Mivel a szexuálisbűn-elkövetők visszaesési mutatói meglehetősen alacsonyak az egyéb bűncselekménytípusok elkövetőiséhez képest¹², feltételezhető, hogy a Sex Offender program résztvevőinek jelentős része első büntényes. Noha arról nincsenek adataim, hogy a fogvatartottak hány százaléka követett el *folytatólagosan* bűncselekményeket, a Waldramtól származó következő idézet megvilágítja, miért válik az egyetlen áldozatú szexuálisbűn-

10 Michel Foucault: Felügyelet és büntetés. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990, 344. o.

11 Vö. William Marshall – Dana Anderson – Yolanda Fernandez: Cognitive Behavioral Treatment of Sexual Offenders. John Wiley and Sons, New York, 1999; Harvey Milkman – Kenneth Wanberg: Cognitive-Behavioral Treatment. A Review and Discussion for Corrections Professionals. U.S. Department of Justice. National Institute of Corrections, Washington, D.C., 2007

12 Az Egyesült Államok igazságügyi minisztériuma 2002-ben készült átfogó felmérése szerint a szexuálisbűn-elkövetők 5,3 százalékát tartóztatják le ismételten valamilyen szexuális jellegű bűncselekmény miatt (ha a nem szexuális jellegű cselekmények miatti letartóztatások adatait nézzük, ez a szám már 43 százalék). A nem szexuális cselekmények miatt elítéltek visszaesési mutatói jóval magasabbak: 68 százalékukat tartóztatják le ismét szexuális vagy nem szexuális jellegű bűncselekmény miatti vádak következtében. Patrick A. Langan – Erica L. Schmitt – Matthew R. Durose: Recidivism of Sex Offenders Released from Prison in 1994. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Washington, D.C., 2003

A bűnelkövetés körfolyamata a kognitív modell szerint

elkövetők számára problémássá a bűnelkövetés körmodellje: „*A kognitív esetkonceptualizálás feltételezi, hogy a klienseknél képesek vagyunk mintázatokat azonosítani az újbóli bűnelkövetések során. Azokkal azonban igazán nehéz dolgunk van, akik egyetlenegy cselekményt követtek el. Náluk az életstílus egészét próbáljuk megvizsgálni.*”

- A bűnelkövetés ciklikus modellje tehát lényegében „bűnözőt” farag a „bűnelkövetőből”, és jövő időt formál a múltból. A feltételezett „deviáns fantáziákkal” és kognitív torzításokkal bíró sex offender megalkotása után immár logikusnak tűnik, hogy a személy – épp a személyiségéből fakadó hibák miatt – újból és újból belép majd a körfolyamatba (a Sex Offender program pedig a gondolkodás megváltoztatásával az ördögi kör megtörését ígéri).

- A séma alapján az is nyilvánvaló, hogy a modell nehezen tud mit kezdeni azokkal a bűnelkövetőkkel, akik elmondásuk szerint a „pillanat hatása alatt”, impulzívan cselekedtek, előzetes tervek nélkül. Esetükben vagy a „gyorsan átsuhanó gondolatok” utólagos rekonstrukcióját kell megkísérelni, vagy az életstílus egészében kell azonosítani a „meggondolatlanságot” és a „tervezés hiányát” mint rizikófaktorokat.
- Hasonlóképpen: azok, akik azt állítják, hogy drog vagy alkohol hatása alatt egyáltalán nem voltak a tervezés képességének birtokában, vagy megpróbálják a modellnek megfelelően átalakítani az eseményeket a visszaemlékezés során, vagy a teljes élettörténetükben azonosítják azokat a „deviáns fantáziákat” és „gondolkodási hibákat”, amelyek a bűnelkövetés idején a felszínre bukkantak. Mind az impulzívak, mind a szerhatás alatt állók esetében kérdéses, hogy az ily módon létrejövő narratívumok mennyire állnak összhangban mindazzal, amit a fogvatartott tapasztalt, vagy amire visszaemlékezni képes: hogy az „igazságnarratívumoknak” van-e bármi közük az elítélt „igazságához”.
- Érdekesek azok az esetek is, amelyeknél egyértelmű, hogy a kockázati tényezők többé nem állnak fenn (a kérdés tehát az, hogy hogyan faragjunk jövő időt egy véglegesen meghaladottnak tűnő múltbeli állapotból). Mr. Morris például, akit 16 évesen borzasztóan zavart, hogy még sohasem volt barátnője vagy szexuális kapcsolata, egy alkalommal zaklatta (intim testtájakon megsimogatta) a tízéves unokahúgát. Nem sokkal ezután sikerült leküzdenie a gátlásosságát, és kialakított egy hosszú távú kapcsolatot is. Elmondása szerint sem a bűnelkövetés idején, sem azóta nem gondolt gyermekkorú lányokra erotikus fantáziálás közben. A börtönbe kerüléséig tartó, szabadlábon töltött időszakban barátokat szerzett, és „egyéjszakai kalandjai” is voltak. Amikor a *Case report* bemutatását követően a kockázati tényezőit kellett volna azonosítania a visszaesés megelőzése érdekében, nem tudott mit válaszolni a terapeuta kérdésére. Azt mondta, biztos abban, hogy sohasem fog ilyen cselekményt elkövetni. Ekkor kapott egy listát, hogy „valamit válasszon”. „*Rendben – felelte –, talán a párkapcsolati labilitás és az unalom lehetnének veszélyesek.*” A választ elfogadta ugyan a terapeuta, a helyzet iróniája azonban az, hogy az elkövetés időszakában Morris legnagyobb problémája épp az volt, hogy nemhogy „párkapcsolati labilitást” nem élhetett át, de semmilyen párkapcsolatot nem volt képes kialakítani.
- A kognitív modellben ismételten találkozhatunk azzal a feltételezéssel is, hogy a szexuálisan „deviáns” fantáziák és gondolatok *választás* következ-

tében jönnek létre. Ily módon azoknak a fogvatartottaknak a tapasztalatai, akik azt állítják, hogy „képtelenek elérni az orgazmust” egyéb, nem normasértő fantáziák segítségével, kiszorulnak abból a problémátartományból, amit a modell magyarázni képes (pontosabban: úgy kell átalakítaniuk az élményeiket, hogy azok a „kötelező szabadság és választás” eszméjéhez igazodjanak).

A számomra legmegdöbbentőbb esetek azonban nem egyszerűen a kognitív körmodellhez, hanem az áldozathoz való viszony jellegéhez kapcsolódtak.

Egy meglehetősen zárkózottnak tűnő fogvatartott, Mr. Walsh a bűncselekményének ismertetésekor elmondta, hogy átkopogott a szomszéd nőhöz, akitől kölcsön akart kérni valami apróságot. Amikor a nő a hálószobájába ment az említett tárgyért, Walsh megpróbálta átölelni, majd egyre erőszakosabban szexre kényszeríteni. A nő végül ellökte magától, így Walsh nem próbálkozott tovább, hanem hazament.

Az elítélttársak kérdéseire válaszolva elmondta, hogy – mivel a nő a szomszédjában lakott – többször látta az ablakon keresztül, hogy az élettársa súlyosan bántalmazza. A kijelentést követő kérdés ekkor arra vonatkozott, hogy vajon nem azért támadt-e a szomszédjára, mert látta, hogy ezzel a nővel így bánnak, vele „megengedhető” az erőszakos viselkedés is, így feljogosítva érezte magát arra, hogy ő is hasonlóképpen cselekedjen. Walsh azt felelte, hogy neki ez sohasem jutott még eszébe, bár, ha a többiek így látják, lehet, hogy ez is része az esetnek. Ő legtöbbször inkább arról álmodozott, hogy megmenti a nőt, aki ezért „jutalomból” vele létesít majd szexuális kapcsolatot, vagy elhagyja az élettársát, és az ő barátnője lesz. Ez a pozitív érzelmekre összpontosító interpretáció a továbbiakban már egyáltalán nem került szóba, inkább a fogvatartott feltételezett nőgyűlöletére koncentráltak a csoporttagok.

Walsh példája világosan mutatja, hogy a program nehezen kezeli az ambivalenciát. Azokban az esetekben, amelyekben egyértelműen erőszakos a bűncselekmény, többnyire fel sem vetődik, hogy az elkövetőt nem feltétlenül – vagy nem kizárólag – a gyűlölet és a manipuláció szándéka vezetheti, így a visszautasított motívumok hamar ki is rekesztődnek a történet rekonstrukciója során. Még érdekesebbek azok a helyzetek, amelyekben erőszakról sincs szó:

Egy másik alkalommal Mr. Smith olvasta fel a *Case report*-ját. A bűncselekmény, amely miatt letartóztatták, az volt, hogy tizenhét éves korában egy szombat esti parti után szexuális kapcsolatot létesített az akkor tizenhárom

éves barátnőjével. Az eseményeket nagyon meghittnek és kölcsönös beleegyezésen alapulónak írta le. A terapeuta kissé ironikusan meg is jegyezte, mennyire hangsúlyozta Smith a romantikus ábrázolást.

Az eset ismertetését követő kérdések elsősorban arra irányultak, hogy Smith „manipulatív természetét” alátámasszák, illetve megalkossák. „*Azt mondtad az imént – kezdte az egyik elítélt –, hogy sohasem voltál erőszakos és manipulatív. Ha ez igaz, akkor mégis hogy vetted rá az áldozatot, hogy levesse a ruháit?*” A csoportfoglalkozás következő fél órája azzal telt, hogy bebizonyítsák Mr. Smithnek, hogy a „rafináltsága” lényege az volt, hogy olyan helyzetet teremtett, amelyben a lány végül maga mondta ki, hogy szeretne szeretkezni vele. Smith *Case report*jának konstrukciója során mindvégig az az érzésem volt, hogy annak érdekében, hogy a lányt áldozatnak lehessen tekinteni, szükség van az elkövető mint „manipulátor” alakjára. A cél egy olyan narratíva létrehozása volt, amelyben az áldozat azért áldozat, mert a szabad akaratától fosztják meg akkor is, ha a saját vélekedése szerint szabad akaratából cselekszik. Az áldozatok és az elkövetők viszonyát a következő programfeladat, a *Victim Empathy Exercise* alapján mutatom be részletesen.

Az áldozathoz fűződő viszony: Victim Empathy Exercise

Mr. Reim nagyot nyelt, amikor a terapeuta megkérte, hogy az aznapi primary csoportban mutassa be a *Victim Empathy* gyakorlatot. A fogvatartott tiltakozni próbált mondván, hogy nem számított erre, de Amy, a terapeutája megnyugtatta: a szerepjáték nem igényel különösebb *tudatos* felkészülést. A lényeg, hogy koncentráljon néhány percig csendben, próbálja meg elképzelni, hogy ő maga az áldozat, és mesélje el a lány szempontjából a történetet.¹³

Mr. Reim a harmincas évei elején járt, amikor a feleségével kezdett megromlani a viszonya. A nő nem ment el vele sehová munka után, és a hétvégéken is inkább otthon maradt. A szexuális kapcsolat megszűnt kettejük között, egy idő után pedig nem is beszélgettek többé. Ezzel párhuzamosan Reim

¹³ Amint azt Waldram is megjegyzi (James B. Waldram: i. m. 194. o.), a *Victim Empathy* gyakorlatban a bűncselekmény specifikus részletei már nem jelennek meg (azaz a konkrét cselekvéseket a fogvatartottak nem részletezik olyan alaposan, mint a *Case report*ok prezentálásakor). A szerepjáték során inkább az áldozat pszichés és fizikai szenvedésére helyeződik a hangsúly, a bűnelkövető gondolatai és érzései itt nem kerülnek szóba. Jellemzően ez az a feladat, amelyet a legkevésbé kommentálnak, illetve itt a legkevésbé kritikusak a résztvevők.

egyre közelebb került az akkor tizennégy éves nevelt lányához, Vickyhez. Együtt jártak koncertekre, vacsorázni, moziba, végül Reim – eleinte csak mintegy véletlenül, később már a szándékosságot is vállalva – simogatni kezdte a lányt, végül két éven át szexuálisan zaklatta.

A primary csoportban Reim a néhány perces némaság után felemelte addig lehajtott fejét, aztán halkán belekezdett a szerepjátékba: „*Jó napot kívánok, Vicky vagyok. A mostohaapám tizennégy és tizenhat éves korom között szexuálisan molesztált.*”

A továbbiakban a Reim által alakított „Vicky” elmesélte, hogy amikor az édesanyja egyre jobban eltávolodott a mostohaapjától, ő furcsa módon közelebb került Reimhez. Egyszer az egyik közös koncertlátogatásukat követően, amikor a szobájába indult a lépcsőn, a férfi hátulról megsimogatta. Ő zavarba jött, igyekezett elviccelni a dolgot, de ettől a naptól kezdődően a mostohaapja esténként megjelent a szobájában. Először csak ruhán keresztül simogatta, később szexuálisan is zaklatni kezdte. „Vicky” elmondta, hogy kezdetben azt hitte, valamiféle „különleges kapcsolat” van kettejük között, de később rájött, hogy Reim csak „használta” őt. Az eset szörnyen megviselte, megszügyenült az orvosi és rendőrségi vizsgálatok során, a szomszédok és az iskolatársai előtt, és úgy érzi, sohasem fog helyreállni benne az a bizalom és jóhiszeműség az emberek iránt, ami korábban jellemezte.

A Reim által konstruált áldozattörténet – illetve maga a *Victim Empathy* gyakorlat általában – számos problémát felvet:

- Először is kérdés, hogy az áldozat életének melyik periódusából, vagyis milyen nézőpontból hangozzon el a történet. Akadnak fogvatartottak, akik kénytelenek *gyermekkorú* áldozataik szerepébe helyezkedni, és a bemutatkozáskor például azt mondani, hogy „Mary vagyok, kilencéves”. A perspektíva problémája azért fontos, mert – ahogy arra *Clancy*¹⁴ kutatásai is rámutatnak – az áldozatok idősebb korban újrakonceptualizálják a történeteket. Amit az események idején még nem fogtak fel, az később érthetővé válik számukra. Mindezek miatt azoknak, akik igen fiatal gyerekek szerepét öltik magukra, el kell szakadniuk az életkornak megfelelő történet megszerkesztésétől, és úgy kell beszélniük, mintha az áldozat már az elkövetés pillanatában tisztában lett volna azzal, hogy valamilyen traumatikus eseményt él át (máskülönben nem tudnák bizonyítani a terapeutának, hogy tisztában vannak a cselekedeteiknek az áldozatra gyakorolt hosszú távú, szörnyű hatásaival).

14 Susan A. Clancy: i. m.

- Clancy szerint¹⁵ ugyanakkor a gyermekkorú áldozatok elsősorban zavart és értetlenséget tapasztalnak a zaklatás idején. Jóval később, amikor megértik a szexualitás jelentőségét, megváltozik számukra a korábban „furcsának” tűnő események jelentése is. Sokan közülük becsapottnak kezdik érezni magukat: olyannak, akinek a bizalmával visszaéltek, akit kihasználtak. Megkérdőjelezzik néhány alapfeltevésüket is arról, hogy szerették-e őket egyáltalán valaha. Mivel – az események megértése hiányának következtében – nem tanúsítottak ellenállást, elfogadták az ajándékokat, nem utasították vissza az elkövetőt, önmagukat hibáztathatják a történetekért.
- Amint arról korábban szó esett, a Sex Offender program nehezen kezeli az ambivalenciát. Reim például egyfolytában arról beszélt Vicky szerepében, hogy a mostohaapja „áldozattá tette”, „kihasználta”, „manipulálta” őt. Bár ebben a történetben többé-kevésbé megjelent, hogy Vicky bízott benne és kedvelte a férfit, az áldozat ellentmondásos érzelmei nem kaptak hangot. „Vicky” nem beszélhetett például arról, hogy a Reimtől kapott ajándékok elfogadása, és az ezekért „cserébe” nyújtott szexualitás miatt esetleg büntudatot érez, vagy szégyelli magát (ahogy azt Clancy az áldozatokkal készített interjúk alapján leírta). Vicky ambivalens érzelmei ugyanis egyértelműen arra vonatkoztak volna, hogy Reim kisebbiteni igyekszik a saját felelősségét (ha Vicky szerepében Vickyt okolta volna, az az áldozat hibáztatásával vált volna egyenértékűvé).
- Ebben az esetben viszont kérdéses, hogy „kinek az igazsága” jön létre az „áldozatnarratívumok” konstrukciója során. Az elkövetők egy része, akik a program elvárásainak megfelelően kénytelenek az áldozat szerepében tiltakozásról, félelemről, fájdalomról beszélni akkor is, ha az elkövetés pillanatában ők maguk esetleg inkább együttműködést tapasztaltak, könnyen arra a következtetésre juthatnak, hogy talán mégsem okoztak semmiféle kárt, és csak a program kedvéért kell „traumáról” beszélniük. Azt a jelenséget, hogy a szexuális zaklatás elszenvédése sokszor nem az elkövetés idején, hanem később, az újrakonceptualizálás során válik traumatikussá, a *Victim Empathy* gyakorlat nehezen képes kezelni (hiszen képtelenség az áldozat szerepét játszva egyszerre két, különböző életkorhoz köthető énéllapotot felölelni).
- Egy, szintén az „igazságot” érintő probléma vetődik fel azoknak az internetes bűncselekményeknek az esetében is, amelyek elkövetése után kiderült, hogy egy fiatal lány helyett valójában egy nyomozó ült a másik számí-

¹⁵ Uo.

tógép előtt. Mr. Wood például kemény kritikát kapott a primary csoportjának tagjaitól, amiért a *Victim Empathy* gyakorlat során nem tűnt elég érzelmesnek és együtt érzőnek. Cindy, a terapeutája úgy döntött, hogy a fogvatartottnak a következő alkalommal meg kell ismételnie a gyakorlatot. „*De hát kit alakítsak? – kérdezte Wood. – Az ügynököt?*” A terapeuta erre azt válaszolta, hogy azt kell eljátszania, aki traumatizálódott. A nyomozó nyilvánvalóan nem traumát élt át, hiszen ő, Cindy is nap mint nap hallja ezeket a történeteket, mégsem szenved el súlyosabb pszichés károsodásokat. Azt a *feltételezett lányt* kell eljátszania, aki a vonal túlsó végén *ülhetett volna*. Később megkérdeztem Cindyt, hogy mégis meddig kell elvinniük a történetet ilyen esetekben a fogvatartottnak. Úgy kell játszaniuk, mintha a chatelessel véget ért volna a viszony? Vagy el kell képzelniük azt is, hogy esetleg találkoznak a „lánnyal”, és szexuális kapcsolat alakul ki közöttük? Nyilvánvaló ugyanis, hogy az, aki az áldozat szerepébe helyezkedik, egy lezárt történet felől nézve képzeletbe bele magát a „traumatizálódott” helyzetébe. Amikor azonban a történet nem valós, kinek áll jogában befejezést szerkeszteni a meg nem történt eseményekhez? A kérdéseimre nem kaptam megfelelő választ, Cindy annyit mondott csupán, hogy a fogvatartottra bízzák azt, hogy addig írja meg a történetet, ameddig a *valóságban* elvitte volna az eseményeket.

- További probléma, hogy az áldozat nincs jelen a *Victim Empathy* gyakorlat alatt, a bírósági végzések pedig tiltják, hogy az elkövetők kapcsolatba lépessenek velük. Ily módon megerősítés sem érkezik arról, hogy sikerült-e a fogvatartottnak átvenniük az áldozat nézőpontját, és behelyezkedniük az érzelmi állapotába (jóllehet az empátia létrejöttének feltétele épp az, hogy megbizonyosodjunk arról, hogy *valóban* a másik ember lelkiállapotát és élményeit éljük át¹⁶). Egy fogvatartott Waldramnak¹⁷ azt mondta: „*az egész nem más, mint puszta találgatás, hiszen honnan is tudhatnád, hogy érzi, vagy hogy érezte magát az áldozat*”, különösen akkor, ha semmiféle visszajelzést nem kaphatnak tőle. Így azonban a *Victim Empathy Exercise* sokkal inkább *büntető jellegűvé* válik: a bűnelkövető nem alakíthat ki valódi empátiás kapcsolatot az áldozattal, nem hozhat létre vele egy közös narratívát, ami esetleg valamiféle megbékéléshez vezethetne¹⁸.

¹⁶ Lásd Buda Béla: *Empátia. A beleélés lélektana. Folyamatok, alkalmazások, új szempontok.*

L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012

¹⁷ James B. Waldram: i. m. 184. o.

¹⁸ Uo. 195. o.

A *Victim Empathy Exercise* büntető jellege domborodik ki az áldozatok és a bűnelkövetők alakjának megalkotása során is. Az előző fejezet záró példájában láthattuk, hogy Mr. Smitht amiatt marasztalta el a csoport, mert képes volt úgy manipulálni a *tizenhárom éves áldozatát*, hogy az maga mondja ki, hogy szerelmes belé, és szexuális kapcsolatot szeretne létesíteni vele. A program szerint a bűncselekmény lényege, hogy ilyen fiatal életkorban a személynek még nincsenek elegendő információi és megfelelő kognitív képességei a felelősségteljes döntés meghozatalához. Smith bűne abban áll, hogy olyan feltételeket teremtett, amelyben az áldozat úgy érezhette, szabad akaratából dönt.

Mr. Rogers, egy újonnan érkező fogvatartott Amy primary csoportjában, a bemutatkozásakor beszélt arról, hogy *tizenhárom évesen* pornófilmeket nézett a nagyapjánál, aztán később, az éjszaka folyamán betörni indult. Bejutott egy házba, majd az értéktárgyak összegyűjtése után az ott alvó nőt megpróbálta megerőszakolni. A cselekmény miatt – az életkorára hivatkozva – nem börtönbe zárták, hanem egy speciális intézetbe, ahol egy programon kellett részt vennie. Amy ekkor arról kezdte faggatni, hogy volt-e szexuális viszonya az ott dolgozó személyzet tagjaival. Noha nemleges választ kapott, egymás után többször is feltette ugyanezt a kérdést, majd úgy fogalmazott, hogy „nem próbálta-e Rogers megkörményezni az ott dolgozókat”. Amikor a fogvatartott jelezte, hogy nem tudja értelmezni a kérdést, a többi elítélt sietett a segítségére: „*Nem próbáltál-e csalással, manipulációval, hízélgéssel vagy bármilyen hasonló módon közel kerülni valakihez a program személyzetének tagjai közül?*” Rogers határozottan tagadta, hogy ilyesmi történt volna, ahogy azt is, hogy bármelyikükről fantáziált volna maszturbálás közben. „*Ne haragudjon Mr. Rogers – válaszolta erre a terapeuta –, de nem hiszek magának.*” Később azt is hozzátette, hogy véleménye szerint a szóban forgó éjszakán Rogers nem betörni indult, hanem azzal a *tudatos* szándékkal állt fel a pornófilmek mellől, hogy meg fog erőszakolni valakit.

Mr. Smith és Mr. Rogers történeteit egymás mellé helyezve láthatjuk, hogy a program ugyan nem feltételezi egy *tizenhárom éves áldozatról*, hogy szabadon döntene arról, hogy szeretne szexuális kapcsolatba lépni a tizenhét éves barátjával, miközben egy *tizenhárom éves bűnelkövetőnek* már képes a tudatos tervezés és a szabad döntés képességeit tulajdonítani. Véleményem szerint a terapeuták jóval kevésbé az *életkorra*, mint magára az *áldozat- vagy bűnözőszerepre* koncentrálnak akkor, amikor a „szabad akarat” képességével, vagy annak hiányával ruházzák fel a különféle történetek szereplőit. Jó példát nyújtanak minderre azok az esetek is, amelyekben a program résztvevőiről derült ki, hogy tizenévesen szexuális kapcsolatot alakítottak ki valakivel.

A fogvatartottak önéletrajzainak átolvasása közben nem egyszer találkoztam olyan történetekkel, amelyek igen korai szexuális élményekről szóltak. Az egyik fogvatartott például tízévesen elégitett ki egy tizenöt éves lányt, a kapcsolódó érzésekhez pedig azt írta: örömet, izgalmat, enyhe félelmet tapasztalt, és arra gondolt, hogy most már igazi férfi, hiszen van barátnője. Még beszédesebb volt Mr. Will önéletrajza, amelyben leírta, hogy tizennégy évesen vesztette el a szüzességét egy tizennyolc éves lánnyal, ami nagyon pozitív élmény volt számára. A későbbiekben kiderült, hogy amiatt került börtönbe, mert tizennyolc évesen szexuális kapcsolatot létesített egy tizennégy éves lánnyal.

Talán az egyetlen terület, amellyel kapcsolatban a Sex Offender program terapeutái rendszeresen szóba hozzák az egyébként elhallgatott kulturális kontextust, az a fiatal fiúk szexualitásának kérdésköre. A következőkben bemutatom, hogyan zajlott Mr. Rogers további kikérdezése, miután nem volt hajlandó elismerni, hogy szexuális fantáziái lettek volna a speciális program dolgozóival kapcsolatban.

„Nem is nagyon lett volna szükségem arra, hogy bárkivel erőszakos legyek – folytatta Rogers. – Amikor tizenhat évesen szabadultam, összejöttem a nagynéném egyik barátnőjével, egy huszonöt év körüli nővel.” A csoport erre hangosan felhorkant: „De hát ez egy újabb áldozattá válás!” Amikor Rogers értetlenkedve nézett körül, a mellette ülő, szintén afroamerikai Mr. Jenkins – a „programnyelv” afféle tolmácsaként – magyarázni kezdte számára, hogy tizenhat évesen volt egy huszonéves „barátnője”, aki prostituáltként is dolgozott neki. Jenkins közölte Rogersszel, hogy ő is itt, a Sex Offender programon ébredt rá, hogy áldozattá vált, egyebek mellett amiatt, mert később egyre inkább magáévá tette a „bárkivel bármit megtehetek” attitűdöt, és most, harminchat évesen ő is áldozattá tett egy tizenéves lányt¹⁹.

Mr. Andrews ekkor közbeszólt, és elmesélte, hogy neki az édesanyja egyik barátnőjével volt szexuális kapcsolata tizenkét évesen. Idáig ő sem gondolt áldozatként önmagára, bár az események idején nagyon rosszul esett neki, amikor a nagybátyja egyszer azt vágta a fejéhez, hogy ő „megerőszakolta” a nőt.

¹⁹ A program természetesen nem teljesen így érti az áldozattá válásból fakadó „pszichés károsodást”. Mr. Jenkins a huszonöt éves nővel való kapcsolata idején legfeljebb azt a hiedelmet alakíthatta ki, hogy „felnőttként tízenévesekkel szexuális kapcsolatot teremteni teljesen normális dolog” (a további élet-történetét pedig értelmezhetjük úgy, hogy ez az elképzelés vezetett később egy tizenöt éves lány áldozattá tételéhez, amiért börtönbe került). Az, hogy Mr. Jenkins azt a nézetet tette magáévá, hogy „bárkivel bármit megtehet”, nyilvánvalóan nem a saját „áldozattá válásából”, hanem abból fakadt, hogy *prostituáltként* dolgoztatta az illető nőt. A terapeuta nem javította ki: nyilvánvalóan az volt a fontos, hogy Jenkins képes volt áldozatként megnevezni önmagát.

Mindettől függetlenül most sem igazán érzi áldozatnak magát. Amy ekkor megkérdezte, hogy van-e húga, majd amikor Andrews igennel felelt, a terapeuta az iránt érdeklődött, hogy mit *érezne*, ha a húga tizenkét éves lenne, és egy felnőtt férfi kezdeményezne vele szexuális kapcsolatot. Amikor Andrews azt felelte, nagyon dühös lenne, Amy így válaszolt: „*Akkor? Mi a különbség? Tehetünk-e bármiféle különbséget, ha fiú vagy ha lány az áldozat?*”

A fiatal fiúk szexuális kapcsolatainak a Sex Offender programban történő átkeretezése több problémát is felvet:

- A program azt állítja, hogy kizárólag a kulturális kontextus – a fiúkkal szemben alkalmazott ítéletek különbségei – felelős azért, hogy felnőtként az „áldozatok” nem hajlandók elismerni, hogy korábban áldozattá váltak. Mivel a közösség azt sugallja, hogy a korai szexualitás a fiúk számára „dícsőség”, észre sem veszik, hogy kihasználták őket. A program tehát a nemek közötti egyenlőség elismerésének jegyében szeretné újrakonceptualizálni a résztvevőkkel a történeteiket (ahogy azt például Clancy szerint²⁰ a gyermekkorban elszenvedett szexuális zaklatás áldozatai *természetesen* teszik).
- Mindezzel több gond is akad. Amíg a Clancy-féle kutatásokban részt vevő áldozatoknak gyerekként fogalmuk sem volt arról, hogy mit jelent az események „szexuális jellege”, addig a program említett résztvevői valamilyen tisztában voltak azzal, ami velük történt. Önmagukat az események *ágensként* élték meg, a tapasztalataikról pedig „örömteliként”, „pozitív-ként” számoltak be. Úgy tűnt, a legtöbbjüknek nehézséget okoz, hogy azt állítsák: „traumatizálódtak” akkor, amikor ezek az események zajlottak. A zavart feltehetően az okozza, hogy a társadalom által a történetek értelmezésére kínált foratókönyvek – amelyek az átélt érzelmeket is befolyásolják vagy meghatározzák²¹ – nem az „áldozattá válás”, hanem a „férfiként való megszületés” szkriptjei. A program abban téved, hogy feltételezi, hogy a fiatal fiúk „traumát” éltek át, amit később a társadalmi elvárásoknak megfelelően módosítottak. Az önéletrajzokból ugyanakkor inkább az derül ki, a saját döntésen és beleegyezésen alapuló korai szexuális élmények épp a hozzáférhető foratókönyvek miatt voltak már az *átélésük pillanatában* is örömteliek (vagyis nem utólag minősültek annak a közösség férfikkal kapcsolatos nyomásának hatására).
- Az „áldozatszerep” elfogadására készített férfiak kapcsán az a probléma is felvetődik, hogy ez a pozíció némiképp elfedi az egyes konkrét esetekben

²⁰ Susan A. Clancy: i. m.

²¹ Bodor Péter: Konstruktivizmus a pszichológiában. BUKSZ, 2002/1.

vállalható egyéni felelősségüket. Ki zsákmányol ki kicsodát akkor, amikor a tizenhat éves Mr. Jenkins egy huszonöt éves prostituáltat „futtat”, és a nap végén az összes pénzét elveszi? Ki tesz áldozattá kit, amikor a tizenhét éves Mr. Robertson kapcsolatot kezd az iskolabusz huszonéves női sofőrjével, akit teherbe ejt, majd soha többé nem érdeklődik a megszületett gyerek iránt? Természetesen lehetne ezeket a helyzeteket jóval összetettebben is vizsgálni, sajnálatos módon azonban épp a program éles áldozat/elkövető oppozíciója, illetve az ezekhez illesztett „pszichodinamikák” – mindig, minden körülmények között az elkövető a teljes felelősség – nem kedveznek azoknak az értelmezési kereteknek, amelyekben az ambivalenciát és a felelősség *összetett* jellegét lehetne elemezni.

- A program egyéb esetekben is használja az *„áldozat soha, semmilyen körülmények között nem vállalhat felelősséget, a legkisebb mértékben sem”* filozófiáját, még olyankor is, amikor a dolgozók maguk sincsenek teljesen meggyőződve annak érvényességéről. Emlékezzünk vissza például a „feltűnősködő” Mr. Spears történetére, akinek a magatartásáról a következőket mondta a terapeuta: *„Elfogadom, hogy nem szeretne flörtölni, és természetesen ha szexuálisan zaklatnák, az nem az ön hibája volna, mégis, gondolkozzon el azon, hogy időnként nem provokatív-e. Hogy nem veszélyes-e az ilyen viselkedés ebben a környezetben.”*

A Sex Offender program említett alapvetéseit röviden a következőképpen összegezném:

- Mivel a tizenévesekkel szexuális kapcsolatot teremtők a törvény szerint bűnelkövetők, és a programban épp a *deviáns szexuális érdeklődésüket* kívánjuk bizonyítani, a nemek egyenlőségének elfogadása alapján egyértelmű, hogy áldozatokként kell tekintenünk azokra a tizenéves *fiúkra* is, akik korai szexuális tapasztalatokról számoltak be.
- Mivel alapelv az is, hogy az áldozatot hibáztatni kognitív torzítás, feltételezzük, hogy – életkortól és nemtől függetlenül – minden szexuálisbűn-elkövető a szabad akarat és a felelősség birtokában lévő manipulátor, áldozatok pedig „traumatizáltak” és „manipuláltak”.

Az idézett példák remélhetőleg rávilágítottak arra is, hogy a program összegzett elvei sok esetben felülírják a szubjektív tapasztalatokat (mielőtt a fogvatartottaknak egyáltalán lehetőségük nyílna beszámolni azokról. Láthattuk például, hogy Mr. Rogersnek esélye sem volt arra, hogy a szabadulása után a

nagynénje barátnőjével kialakított kapcsolatát jellemezze, hiszen azonnal elhelyezték az „áldozat” kategóriájában).

Természetesen adódik a kérdés, hogy mit kezd a program a továbbiakban az ily módon létrejövő áldozatokkal, vagy azokkal a fogvatartottakkal, akik a kezdetektől elismerték, hogy akár gyerekként, akár felnőttként áldozattá váltak.

A csoportfoglalkozásokon a résztvevőknek a másik személyére vagy bűncselekményére tekintet nélkül, empatikusan kell végighallgatniuk a társaikat, vagy elfogadniuk a többiektől származó kritikát és tanácsokat. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy azok, akik gyermekkori szexuális abúzus áldozataivá váltak, kénytelenek kontrollvesztés és indulatkitörés, vagy egyéb negatív érzelmek kifejezése nélkül odafigyelni a hasonló bűncselekmények miatt elítéltek részletes beszámolóira az önéletrajzok prezentációja vagy az esetleírások ismertetése során. *„A program legnagyobb ellenmondása – fogalmazta meg egyszer James, a kezelés elveivel legkritikusabb terapeuta –, hogy különösebben nem törődünk azokkal a fogvatartottakkal, akik maguk is áldozatok. Nincs erre külön programot vagy csoportfoglalkozás.”*

Az elítélt áldozatokkal való csekély mértékű foglalkozás többnyire néhány egyszerű jó tanácsban vagy javaslatban merül ki a terapeuták részéről. Cindy például azt mondta a primary csoportja egyik tagjának, aki ötévesen vált szexuális erőszak áldozatává, hogy értse meg az „áldozat” és a „túlélő” közötti különbséget. A „túlélő” nem hibáztatja magát többé a történetekért, elfogadja, hogy nem ő a felelős, és büntudat nélkül lép tovább. A „gyors továbblépés” lehetősége természetesen kizárólag azokkal a *szexuálisbűnelkövetőkkel* kapcsolatban áll fenn, akik korábban áldozattá váltak. A *Victim Empathy* gyakorlat során senkitől sem hallottam, hogy az áldozat szerepét játszva azt állította volna, hogy könnyedén túltette magát a történeteken. Valamennyi fogvatartott arról beszélt, hogy a bűncselekmény óriási törést jelentett az életében, az után nagyon nehéz – ha nem lehetetlen – volt ismét talpra állnia.

Mindez egyúttal újabb példát kínál arra, hogy a Sex Offender program igyekszik fenntartani az áldozatok és a bűnelkövetők közötti éles, átjárhatatlan határvonalat. Annak érdekében, hogy a bűnözőt a „manipulatív”, „szándékosan ártani kívánó”, illetve „a szabad döntés birtokában lévő” és „felelőségteljes” jelzőkkel lehessen illetni, vele szemben pedig a „manipulált” és „traumatizált” áldozat alakja váljon megalkothatóvá, óhatatlanul is arra van szükség, hogy a bűnelkövetőket érő traumákat kisebbítsék. A szexuálisbűnelkövető által elszenvedett korábbi abúzus így „egy döntés következtében átléphető” eseménnyé alakul át, az arra való bármilyen hivatkozás a továbbiak-

ban pedig kognitív torzításnak minősül, amellyel a bűnöző csupán a saját felelősségét igyekszik csökkenteni.

A program során áldozattá alakított bűnelkövetőkkel – a korai szexuális tapasztalatokat szerző férfiakkal – így voltaképp nem történik más, mint hogy szinte azonnal vissza is helyezik őket a bűnözés kontextusába. A „traumákat” nem kezelni szeretnék a terapeuták, hanem megtalálni azokban a későbbi bűncselekmény gyökerét vagy forrását (ahogy Mr. Jenkins is „felismer-te” például, hogy a tizenhat éves kori viszonya során kialakított hiedelmei hogyan hozhatók kapcsolatba a jelenlegi cselekményével). Az összefüggés azonban egyirányú: a fiatalkori áldozattá válás a gondolkodási hibák létrejöttén keresztül vezethet ugyan bűncselekményhez, de semmiképp sem használható a későbbiekben a felelősség elutasítására vagy csökkentésére. „*A bűnelkövető elveszítette az arra való jogosultságát, hogy a továbbiakban áldozatként tekinthessen magára*” – magyarázta nekem egyszer az Intenzív terápiás közösség egyik résztvevője, és ez a megközelítés alighanem a Sex Offender program esetében is helytálló.

IRODALOM

Andrews, Don A. – Bonta, James: The Psychology of Criminal Conduct. Anderson, Cincinnati, 2003

Auburn, Timothy – Lea, Susan: Doing Cognitive Distortions: A Discursive Psychology Analysis of Sex Offender Treatment Talk. *British Journal of Social Psychology*, vol. 42, 2003

Beggs, Sarah M.: Within-Treatment Outcome among Sexual Offenders: A Review. *Aggression and Violent Behavior*, vol. 15, 2010

Bodor Péter: Konstruktivizmus a pszichológiában. *BUKSZ*, 2002/1.

Buda Béla: Empátia. A beleélés lélektana. Folyamatok, alkalmazások, új szempontok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012

Center for Sex Offender Management: Understanding Sex Offenders: An Introductory Curriculum, 2004. <http://www.csom.org/train/etiology/index.html>

Center for Sex Offender Management: The Role of the Victim and Victim Advocate in Managing Sex Offenders. Corrections.com, July 27 2009. <http://www.corrections.com/news/article/21987>

Clancy, Susan A.: The Trauma Myth. The Truth about the Sexual Abuse of Children – and Its Aftermath. Basic Books, New York, 2009

Douard, John – Schultz, Pamela D.: Monstrous Crimes and the Failure of Forensic Psychiatry. Springer, New York, 2012

Fernandez, Yolanda – Harris, Andrew J. R. – Hanson, R. Karl – Sparks, Jennifer: STABLE-2007 Coding Manual – Revised. 2012. http://www.jibc.ca/sites/default/files/course_outlines/SOAP106.pdf

- Foucault, Michel:** Technologies of the Self. In: **Martin, Luther H. – Gutman, Huck – Hutton, Patrick H. (eds.):** Technologies of the Self. Tavistock, London, 1988, pp. 16–49.
- Foucault, Michel:** Felügyelet és büntetés. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990
- Foucault, Michel:** A szexualitás története. A tudás akarása. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1996
- Foucault, Michel:** A pszichiátriai hatalom: a kikérdezés, a drog és a hipnózis. In: **Rác József – Takács Ádám (szerk.):** Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések foucault-i perspektívából. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006
- Lancaster, Roger N.:** Sex Offenders: The Last Pariahs. *The New York Times*, 21 August 2011
- Langan, Patrick A. – Schmitt, Erica L. – Durose, Matthew R.:** Recidivism of Sex Offenders Released from Prison in 1994. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Washington, D.C., 2003
- Marshall, William – Anderson, Dana – Fernandez, Yolanda:** Cognitive Behavioral Treatment of Sexual Offenders. John Wiley and Sons, New York, 1999
- Milkman, Harvey – Wanberg, Kenneth:** Cognitive-Behavioral Treatment. A Review and Discussion for Corrections Professionals. U.S. Department of Justice. National Institute of Corrections, Washington, D.C., 2007
- Rhodes, Lorna A.:** Toward an Anthropology of Prisons. *Annual Review of Anthropology*, vol. 30, 2001
- Waldram, James B.:** Challenges of Prison Ethnography. *Anthropology News*, vol. 1, 2009
- Waldram, James B.:** Hound Pound Narrative: Sexual Offender Habilitation and the Anthropology of Therapeutic Intervention. University of California Press, Berkeley, 2012